STJEPAN KRANJČEVIĆ:

ANTE RADIĆ

NJEGOV ŽIVOT, RAD I MISLI

CIJENA DINARA 4·—

ZAGREB 1940

HRVATSKA NAKLADA

CIJENA DIN. 4·—, ZA ZADRUGARE DIN. 3.—

Štamparija »Grafika« (S. Kovačić), Zagreb, Gundulićeva ul. 24.

Jedanput se živi, pa nek je pošteno.

A. Radić

1

Ante Radić je bezuslovno jedna od najsvjetlijih pojava naše novije političke i društvene prošlosti. Darovit i dubok kao malo koji od naših ljudi, on je i toliko cjelovito i do kraja izgrađena osobnost, da mu je teško naći premca. Iako neobično obrazovan i načitan, ipak je potpunoma samonikao i originalan. Nikad se nije nimalo, a kamo li slijepo povodio za tuđima uzorima, nego je svoje mišljenje izrađivao neovisno promatrajući i proučavajući život. Knjige i djela stranih velikana služila su mu samo kao kontrola, kao potvrda za zaključke, do kojih je dolazio svojim razmišljanjem. Uzme li se ovo u obzir, imadu li se u vidu i prilike, u kojima je počeo djelovati — a koje su bile izvanredno teške — i u kojima je mukotrpno, ali ustrajno i hrabro izdržao do svoga preranoga svršetka, pa kad se još ne smetne s uma, kako je malo bilo učinjeno na polju, koje je on duboko izorao, prije njega, onda njegova pojava iskače još većma nad većinom naših i najboljih ljudi.

Međutim, sama ta činjenica, što je bio svoj i samostalna mišljenja, ne bi još bila dovoljna, da ga toliko uzdižemo. Originalnih mislitelja ima. Što njega čini osobito velikim, to je njegovo čovještvo. Jer za njega se punim pravom može reći: to je bio čovjek! Ante Radić bio je jedan od onih rijetkih ljudi, radi kojih se riječ **Čovjek** izgovara s ponosom.

Čovječanstvo je dosad dalo podosta književnika i učenjaka svake ruke. Djela mnogih od njih su besmrtna. Život mnogih od njih bio je sramotan. Život Antuna Radića je isto tako velik kao i njegovo djelo. I upravo to, što je on ne samo kao mislitelj, kao učenjak i kao društveni reformator i politički radnik velik, nego što je proživio život svoj bez ljage, što nikad nije savio hrptenjaču, niti pokleknuo pred jačim, izdiže ga iznad sviju, koji su slabićski i kukavički proživjeli životom oportunista. Ante

Radić velik je radi toga, što nikad nije pošao na kompromis, što nikad nije ni za vlas odstupio od svoje ideje, pa ma koliko morao uslijed toga stradavati, pa ma kako mu radi toga bilo teško. U tom, u toj njegovoj nepokolebljivosti i potpunoj požrtvovnosti, pa u beskrajnoj ljubavi za slabe i potištene — može se reći — vrhunac je njegove svijetle pojave.

2

Ante Radić rodio se g. 1868. — one godine, kad je sklopljena zlokobna hrvatsko-ugarska nagodba — od siromašnih seljačkih roditelja u Trebarjevu Desnom. Roditelji su mu neobični ljudi. Otac, miran i tih, ali izvanredno uman i ustrajan u radu, zadužio je svoje selo toliko, da su ga suseljani nakon smrti na svojim rukama odnijeli do udaljena groblja. Majka, nepismena, ali nadasve rječita i odvažna žena, bila je kao neustrašivi branitelj pravice i zaštitnik nedužno progonjenih strah i trepet ondašnjih nasilnih izvršitelja volje tuđinskih i tuđinskim duhom zadojenih vlastodržaca. Beskrajnu ljubav za pravdu i neutaživu potrebu za njezinu obranu usadila je ona u mlada srca svojih sinova, pa i naš Ante gori tom vatrom do kraja svoga života.

Pošto je svršio početnu školu, odlazi kao osobito nadaren učenik u Zagreb, u srednju školu. Siromašan, kako je bio, probija se teško i spava neko vrijeme kod svoga dobročinitelja u — koritu. Od potpore, koju je kasnije dobio kao izvrstan učenik, pomaže školovati svoga tri godine mlađega brata Stjepana, za kojega se i inače brine poput brižnoga oca.

Već kao učenik ističe se izvanrednom marljivošću. U jednom privatnom pismu od g. 1905. piše: »Ja sam Vam, od kako sam svršio pučku školu, vazda napet kao struna: nikad se ni maknuti po svojoj volji«. Već kao učenik srednje škole prevodi iz svoje pobude neke latinske pisce, a još prije dovršenih nauka na sveučilištu sastavlja i izdaje kratku uputu za učenje ruskoga jezika. Čim je položio ispite javlja se u časopisu »Vijencu« brojnim prikazima i raspravama, kasnije prevodi s ruskoga, sudjeluje pri sastavljanju čitanke iz slavenskih književnosti, a sve to uz ostali posao u školi. Tek mu je dvadeset i devet godina, a već je napisao znamenitu svoju »Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«. Do prerane svoje smrti — umro je 10. veljače 1919. — napisao je, kako vidimo po njegovim »Sabranim djelima«, čitavu knjižnicu, u kojoj je svaki članak umna rasprava, a svaka rasprava duboka studija trajne vrijednosti.

A što da kažemo o marljivosti toga čovjeka, koji je nakon osnutka seljačke stranke vodio brigu oko izdavanja glavnoga stranačkoga glasila »Doma«, za koji često nije bilo novca ni za poštanske marke, koji se brinuo, da seljačka tiskara — osnovana u svrhu lakšega izdavanja seljačkih novina i spisa — ne propadne od dugova, koji su se gomilali i uza sve to još dospijevao ne samo da održi na stotine sastanaka i po najzabitnijim selima, nego i da napiše na stotine molbenica, pritužaba i utoka svima onima brojnima seljacima, koji su mu se obratili za pomoć, da i sam posrdeuje kod oblasti u njihovu korist, a da ipak nikad nijednoga ne zapita, da li je pretplatnik »Doma« ili pristaša seljačke stranke, a kamo li da od kojega primi ili zatraži ma i najmanju nagradu za svoju »intervenciju«.

Kakav je bio sam, takve je želio vidjeti i svoje učenike, buduću školanu gospodu. Zato neumorno djeluje u tom pravcu, uči i puti, pobuđuje na marljivost i ustrajan rad ne samo za školsku potrebu, nego još više za život. »Školska je nauka kao kostur, kojemu domaći uzgoj i čitanje daje žile i mišice«. Preporučuje, da se pri čitanju ima pri ruci bilježnica, u koju treba bilježiti misli i sud o pročitanom djelu.

I kasnije traži svagda, da svaki čovjek bude vrstan najprije u svojemu zvanju, u svojoj struci, da može živjeti pošteno od rada svojih ruku i osuđuje one seljake, koji baveći se politikanstvom upropašćuju ili puštaju, da im se upropašćuje gospodarstvo.

Temeljit u svemu traži i od obrazovnoga rada, da bude takav, kakav je potreban, da stvara ne samo spremne i vrsne stručnjake, nego i potpune ljude. Ne sviđa mu se širenje znanja putem kratkih predavanja, jer za nauku je to premalo. Tko hoće biti obrazovan, mora svojski prionuti uz knjigu i učiti sustavno dulje vremena. Od toga, što netko »ulovi« malo ovdje, malo ondje, ne može biti veće, a kamo li potpune i trajne koristi.

Kad je kasnije u političkim borbama morao iznositi nedostatke, koje je nalazio kod školane gospode, nikad nije propuštao zgodu, da upozori na neznanje, u koje ona zapadaju, jer za vrijeme svoga školovanja nisu učila s ljubavlju za znanje, a kasnije su — domogavši se unosnih službi — posvema zapustila svaki rad oko daljnjega svoga obrazovanja i usavršavanja.

A svega toga nema bez marljivosti. Marljiv rad za sebe i za druge, to je načelo, koje treba da vlada čovjekom. Kao što seljak mora u znoju lica svoga obrađivati zemlju, da iz nje dobije hranu za sebe i sve ostale staleže, tako isto je potrebno, da mladež upornim i marljivim radom stiče ono znanje i one vještine, kojima će koristiti svojemu narodu.

Rad čovječjih ruku — to je ono, što Ante Radić najviše poštuje. Rad i posao čovječje ruke — piše on — to je najveće čovječje bogatstvo, većega bogatstva nema«. Radi toga toliko i poštuje one, koji rade rukama: seljake i radnike.

3

Ante Radić bio je po svojemu obrazovanju filolog. Nakon svršenoga sveučilišta i položena doktorata dobio je mjesto namjesnoga učitelja na velikoj realnoj gimnaziji u Osijeku. Ali nije dugo ostao. Prijavljen, da je jednomu učeniku Srbinu, tumačio, da je njegova domovina Hrvatska, u kojoj se je rodio, bude od ondašnjega madžaronskoga režima, koji su podržavala srpska gospoda, otpušten.

I s požeške gimnazije morao je brzo otići, jer se je u VII. razredu nepovoljno izrazio o Madžarima, a i zato, jer se nije htio klanjati za onda svemoćnomu velikomu županu.

Kad je kasnije postao upraviteljem ženskoga liceja u Varaždinu, dobio je od vlade u Zagrebu ukor, jer je ustao protiv škandala, koji je bio izazvao tadašnji katiheta na tom zavodu svojim ponašanjem prema učenicama. Ukor nije htio primiti na znanje, nego se radije zahvalio na službi. Ipak se stvar nekako uredila i A. Radić bude 10. kolovoza 1895. premješten u svojstvu prvoga srednjoškolskoga učitelja u Zagreb. U tom svojstvu službuje sve do 29. kolovoza 1897., kad je radi toga, što nije

htio glasovati za vladinoga (opozicionoga nije bilo, da za nj glasuje) kandidata i to jedini od 36-orice profesora, koji su službovali na tom zavodu i jedini od sedmorice, koji su se dan prije izbora bili dogovorili, da ne će glasovati.

Radi toga je bio kazne radi premješten u Gospić, u mjesto, koje se onda smatralo hrvatskom Sibirijom i iz kojega ne bi bio mogao uređivati akademijin »Zbornik za narodni život i običaje«, jer je urednik toga »Zbornika« trebao da bude u sijelu Akademije.

O tom piše jednom kasnije ovako: »Vršili su se u Zagrebu izbori za narodnoga zastupnika. Dan prije dogovorili smo se profesori, koji ne će glasovati. Našlo nas se sedam. Kad tamo na dan izbora svi su osim mene glasovali«. To ga je napunilo gađenjem prema kukavičluku i puzavosti hrvatske inteligencije.

Kako je bio sam odvažan — ta već se iz školskih klupa »usudio« prigovoriti profesoru, kad je bio uvjeren, da je u pravu — takve je želio vidjeti i ostale hrvatske školane ljude. Bolio ga je nehaj za pravicu i bojažljivost naših ljudi pred silnicima. »Za pravicu, za živu pravicu — naši ljudi nemaju srca, nemaju osjećaja — piše jednom. — Nema kod nas ljudi, koji bi se digli kao bura i planuli kao vatra, kad opaze, da nevini strada. Takve dužnosti naši ljudi ne osjećaju, takvu k u r a ž u oni nemaju. Zato kod nas pravica spava«.

Imati svoje uvjerenje i braniti ga pod svaku cijenu — to je geslo Antuna Radića. Dakako da je zato potrebna i odvažnost i spremnost na neprijatnosti. Ali pravi čovjek na to ne pazi, ne smije paziti. Stekavši jednom uvjerenje o ispravnosti svoga mišljenja i rada, ne smije odstupati od njih ni za dlaku bez obzira, što će ga radi toga snaći.

Ovakvu nepokolebljivu dosljednost vidimo kod Antuna Radića do kraja njegovoga života. Radi te dosljednosti nije ostao ni tajnikom »Matice Hrvatske«, a nije nikad postao ni sveučilišnim profesorom, za koje zvanje je bio najpozvaniji. Mnogi od onih, koji su »razboritu« pokornost smatrali životnom mudrošću, kazivali su mu radi toga, da je »lud, kad eto badava piše za »mužike«, kojima time i onako ne će pomoći, a mogao bi udobno

sjediti na sveučilišnoj stolici i još s nje blagoslovno djelovati«, kako svjedoči S. Radić.

Odvažnost i nepopustljivost Antina vidi se osobito po tom, što ni nakon toga kako je nekoliko puta bio u opasnosti za život od nahuckane i opojene gomile seljačke, nije napustio svoj rad za preporod seljačkoga naroda. Prvi put se to dogodilo g. 1907. u Velikom Trgovištu, gdje je seljačko mnoštvo pod vodstvom frankovačkog zastupnika dra Elegovića napalo A. Radića najprije u dvorištu jednoga pristaše, a onda dulje vremena prijetilo u čekaonici i bacalo na njega i njegova pratioca sitno i krupno kamenje, dok su ulazili u vlak. Drugi put bio je A. Radić napadnut na željezničkoj stanici u Dugom Selu nakon izbora g. 1908. Na tim je izborima u Dugom Selu kandidirao dr. A. Radić i dobio preko 150 glasova sve samih slobodnih i svjesnih seljaka. Protukandidat Radićev, frankovac dr. Vladimir Frank, organizirao je napadaj, koji je trajao nekoliko sati »uz takvu viku, porugu i prijetnje — kako piše S. Radić — da je kandidatu seljačke stranke kroz cijelo to vrijeme i sam život visio na vlasu. Ta na vladi je bio barun Pavao Rauch, frankovski legionaši su već i po Zagrebu slobodno strijeljali, a tu na dugoselskom kolodvoru imao je sin »najvećega Hrvata« za se i madžarske činovnike«.

— I vi ćete i dalje ići »prosvjećivati« taj narod? — upitao je nakon prvoga napadaja Antuna Radića na pol porugljivo jedan prijatelj, kad mu je ukratko ispripovijedao, što mu se dogodilo. Na to je pitanje bilo teško odgovoriti, a ipak je Ante Radić na nj odgovorio čitavim svojim daljnjim radom tako, da je i nadalje išao i prosvjećivao taj narod i ako je bio ogorčen, što »on, domaći sin toga kraja, pati već desetak godina — kako je pisao nakon drugoga slučaja — slažući u knjige i novine, što najbolje zna za taj narod«, za njegovo oslobođenje, a doživljuje od istoga toga naroda poruge i prijetnje smrću.

Takav je bio Ante Radić. Taj čovjek, koji je načinio tisuće i tisuće koraka intervenirajući u korist nemoćne seljačke sirotinje, koji je prešao stotine i tisuće kilometara obilazeći hrvatska sela, da njihovim stanovnicima otvori oči, koji je za seljačko prosvjećenje napisao stotine tisuća redaka, a sve bez ikakve plaće, ne odustaje od

svoje odluke, jer je uvjeren u njezinu pravilnost, pravednost i opravdanost.

4

Originalnost, marljivost i požrtvovnost, odvažnost i nepokolebljiva ustrajnost nisu jedina njegova svojstva. Čvrsta i stalna vjera u pobjedu svoje misli i beskompromisna ljubav za istinu dvije su vrline, koje su u jednakoj mjeri kao i one prije nabrojene pomogle, da je njegovo veliko djelo okrunjeno najvećim uspjehom, koji se može samo zamisliti, uspjehom, koji je Ante predvidio već u pismu bratu Stjepanu krajem g. 1899., kad je bio odlučio, da će izdavati svoj nenadmašivi »Dom«. »I vidjet ćeš — piše on — da će taj mali »Domić« danas sutra ujediniti i osloboditi cijelu našu domovinu Hrvatsku. Vjeruj mi, hoće«.

Tako može pisati samo čovjek stalne i nepokolebljive vjere u svoj poziv. Takvom vjerom odlikuju se samo najveći ljudi čovječanstva. To su ljudi, koji su svojim djelima skretali čovječanstvo na nove staze. I naš Ante znade, da njegov rad nosi sve oznake takvoga skretanja na nove staze. U dubokoj svojoj raspravi »Politike nema bez filozofije« piše on o tom izričito.

A ljubav njegova za istinu bila je fanatična. Ništa ga nije moglo odvratiti od nje. Istina i poštenje dva su temelja, na kojima on gradi. Uvjeren je, da će propasti, bez traga nestati sve, što nije sagrađeno na njima. Nikakav izgled u brzi i laki uspjeh uza sve beskrajne poteškoće, s kojima se imao boriti i on i cijela seljačka stranka dugi niz godina, ne može ga ni za čas odvratiti od poštenja i od istine.

Bezbrojni su njegovi pozivi čitateljima prvoga i kasnijega »Doma«, da se služe samo istinom, da izbjegavaju svaku laž, svako nasilje, svako nepoštenje. O toj njegovoj fanatičnoj ljubavi za istinu svjedoči u svojim uspomenama na njega pok. dr. Đ. Basariček, koji piše:

— Nismo se još naučili lagati — rekao je pokojni Imbro Vuga — i zato smo propali na izborima. — Bilo je to nakon jednih od prvih izbora, u kojima je stranka postavljala kandidate i propala u svih dvadeset i sedam kotara.

Svi smo sjedili potišteni oko stola upravo u kući

pokojnoga Antuna Radića. Brzojav je stizao za brzojavom. U Čazmi, Ludbregu i Novigradu i rodnom njegovom kotaru sisačkom, svuda seljačka misao poražena... Još jedna jedina nada Bjelovar i Đurđevac, ali i odanle dolaze brzojavi, da su protivnici nadjačali s neznatnom većinom.

— Gospoda znadu bolje lagati od nas — ponavlja seljak Vuga, a njemu se pridružuje i jedan odvjetnik iz pokrajine:

— Trebali smo se služiti istim sredstvima kao i oni — nadovezuje on.

— Ne, nikad ne! — skoči Ante. — I neka još pet puta padnemo kod izbora, mi moramo ići svojim putem!

I drugi put jednom, kad je iznosio imena onih odvjetnika, koji su stavljali u službene novine oglase za prodaju seljačkih posjeda radi neznatnih dugova, nije ispustio ni ime odvjetnika, člana glav. odbora seljačke stranke i stranačkoga kandidata kod saborskih izbora. Čini se, da je on upravo radi toga ovaj put pao na izboru. Ali ništa: niti volja za uspjehom, niti prijateljstvo, niti bilo kakvi obziri nisu mogli Antuna Radića odvratiti od istine.

Čini se, da je malo što mrzio toliko kao laž. Zato piše: »Laž je tmina, a tmina je smrt«. Pomoću laži, u koju narod vjeruje, vodi ga se stotine i stotine godina kao slijepca za nos, pa mjesto da ide naprijed, ide stranputice. »Bez velikoga mudrovanja — piše on — može se reći, da to i jest jedini i pravi napredak, što svijet sve to manje vjeruje laži«.

Osim nebrojenih mjesta u njegovim djelima, u kojima piše o istini i laži, u kojima se bori za svijetlo i istinu, a protiv tmine i laži, ima jedan članak pod naslovom »Zašto laž gospoduje?«, u kojemu je to pitanje potanje raspravio. U njemu razlaže, zašto su ljudi spremni vjerovati laži, zašto »svijet, neuki svijet zbilja lakše vjeruje laži nego istini... Zato: Tko je neuk, taj ne zna, a t k o n e z n a, taj vjeruje«. A onda još ovo: »Neuk svijet jednako lako vjeruje istini i laži, ali samo onda, ako od toga nema ni štete, ni koristi. No čim svijet iza istine, ili iza laži opazi ili osjeti svoju korist, ili štetu — odmah se rado priklanja na onu stranu, gdje bi bilo za njega štogod koristi«.

Ali »tko govori istinu, taj ne pazi, hoće li istina biti komu po volji, ili neće, jer i s t i n a j e i s t i n a, d o k

j e i s t i n a, p a s e n e m o ž e o k r e n u t i o v a k o i o n a k o«.

Za takvu istinu Ante Radić je živio, takva istina trebala je prema njegovoj želji da zavlada svijetom.

5

Mnogo bi se moglo pisati o tom, kakav je Ante Radić bio brat, drug i muž. Njegov brat Stjepan piše u članku »Tko je mene školovao?« ovako: »U prvom razredu gimnazije školovao me najviše moj brat Ante, koji je onda imao sto i pet forinti godišnje štipendije, od koje si je preko polovice otkidao, da mi plati stan i kakvu takvu večeru, jer objed mi je doskora davalo zagrebačko društvo čovječnosti. Brat mi je bio u 3. razredu gimnazije, ali ipak ozbiljan kao otac i brižan kao mati«.

Utjecaj starijeg brata na mlađega je nesumnjiv. O tom ima dosta izjava u različitim spisima mlađega. Tako primjerice pripovijeda, da mu je brat Ante već g. 1887. čitao i tumačio Tolstojeve pripovijesti, koje su ga se silno dojmile osobito ona »Od čega ljudi žive« pa ju ubraja u štivo, koje je najsnažnije djelovalo na njegovo duhovno formiranje.

Kako nježan muž je bio, mogla je dakako najbolje reći njegova danas već davno pokojna žena Vilma, koju je od milja zvao Milica. Ali i mi, koji smo bili sretni, te smo ga vidjeli i u kući, kako nježno guče svojoj životnoj drugarici, osjetili smo ono veliko njegovo srce prepuno ljubavi za svakoga, a kamo li ne za onu, s kojom je dijelio dobro i zlo.

Nenatkriljiv drug i prijatelj, nije Ante Radić propuštao zgodu, da gosta iz pokrajine pozove na objed, a onda da ga u prijateljskom razgovoru isprati na kolodvor i čeka s njim do odlaska njegovoga vlaka. Što to znači uopće, može lako prosuditi onaj, tko dolazi u grad i znade, kako je teško — osobito sirotinji — doprijeti u stanove gospodskih znanaca. A učenjak, pisac i politički radnik, komu je svaki čas bio dragocjen — A. Radić — ne samo da je najradosnije primao svoje prijatelje, pozivao ih na objed, davao im konačište, ako su ga trebali, nego ih evo i ispraćao na odlasku.

Teško je prikazati njegov način općenja s drugovima i prijateljima. Naš Ante osvajao je svojom neobičnom

toplinom, koja je sve pokoravala. Tom toplinom bila je zadojena svaka njegova riječ, koju je izgovorio, svaki njegov redak, koji je napisao. Ta je toplina i u mojoj duši ostavila tako dubok trag, da i sada još s turobnom čežnjom pomišljam na one časove, kad mi je bilo dano razgovarati s njime i osjećati tu toplinu, kupati se — da tako kažem — u valovima čovječje i prijateljske ljubavi, koje je tako malo na svijetu, a koja je tolikom obilnošću izbijala iz njega.

Znao je on dobro, kakav je današnji svijet i kako malo ljubavi, pravoga čovječjega odnosa ima među ljudima. Zato i piše o tomu: »Mi smo u starom svijetu. Taj svijet je protivan svakoj novoj i slobodnoj misli, jer nijedna nova i slobodna misao ne bi bila na korist onima, koji čuvaju ono, što imadu. Taj stari svijet — to je velika kasarna, stražarnica, puna tužakanja, jala, svađe, gdje se samo zagriza, petlja, kleveće i ogovara, rovari, potkapa, klipovi pod noge bacaju i ljudi jedan drugoga, ako baš treba, uništuju. Tu vlada zlovolja, tu se kuburi i životari, tu se ne radi. A kakav rad, takva plaća«.

Osim topline izbija iz svakoga njegovoga retka, kao što je nekad iz svake njegove riječi izbijao, um. Dubok i promicav um. Teško je nama danas živjeti bez njegovoga uma, koji je bio gotovo nepogrešivi autoritet. S kakvim bolom sada čovjek pomišlja na sreću, koja je bila u tom, da si mogao s njim razgovarati. Potresna žalost, koja obuzima čovjeka pri pomisli, da je toga uma za uvijek nestalo, da nikad više ne će progovoriti njegova usta, niti se maknuti njegova ruka, da napiše koji redak, ublažuje jedino pomisao na to, da je u svojima djelima ostavio snažan odraz svoga velikoga uma, svoga iskrenoga srca.

Rekao je netko, da se pri prosuđivanju čovječjega značaja mora tražiti ono osnovno, što čovjeka pokreće. Bilo je, a ima i danas ljudi, koji su na oko marljivi, požrtvovni i ustrajni u narodnom poslu, ali kad se dokopaš do posljednje njihove pritajene misli, uvjerit ćeš se, da sve to čine samo radi jedne stvari: da isplivaju, da se istaknu, a možda i obogate. Samo tako se može protumačiti, da toliki naši »borci« unatoč svojega opozicionarstva, stiču lijepe imetke, a u svakom slučaju žive gospodski.

Ante Radić bio je cijeloga svoga života siromah. Neka nitko ne kaže, da to nije vrlina. To je najveća po-

hvala, koja se može izreći čovjeku s njegovim talentom. Narodni protivnici skupo bi bili platili i njegovu šutnju, njegov nerad, a kamo li ne njegovo prelaženje k njima. Vjerojatno bi lako ostao na svima mjestima s koliko toliko snosnim dohotkom, da nije bio toliko nepomirljiv i dosljedan. Ali on je radije cijeloga svoga života snosio oskudicu, volio je gledati, kako tu oskudicu s njim snose i njegovi mili i dragi, nego da za volju obilnijega zalogaja odustane od svoje misli ili da popusti u svojoj borbi. On je imao snage, da se odreče privilegiranoga položaja, kojega mu je davalo društveno uređenje, protiv kojega se je borio. Takvu snagu mogu pokazati samo najjači. Kukavelji toga ne mogu čak ni razumjeti. Zato će upravo i radi te velike snage odricanja ostati trajna uspomena njegova u narodu i vječan svijetli njegov primjer, kojega treba slijediti.

6

Život Antuna Radića dijeli se u četiri razdoblja. Prvo je školovanje, koje svršava g. 1893. s položenim doktoratom. Iza toga slijedi razdoblje, u kojemu naš Ante sabire veliko znanje i izgrađuje svoje novo shvaćanje života i svijeta, a koje bi se moglo nazvati pripravnim. Za vrijeme ovoga razdoblja, koje traje do g. 1897., kad izlazi njegova znamenita »Osnova«, piše on g. 1891. »Rusku školu«, raspravu o Gogolju i Bjelinskom, prikaz nove rasprave o Jurju Križaniću, g. 1893. svoju doktorsku disertaciju »O nekim eshatološkim motivima u hrvatskoj književnosti«, g. 1896. »Prijegled ruske književnosti«, »Prikaz ruske književnosti posljednjih godina« i dosta prijevoda s ruskoga. Među ovaj rad spada i njegova rasprava »Život i djela A. S. Puškina«.

Znanstveni rad A. Radića, kad uređuje akademijin »Zbornik« i kad piše svoju »Osnovu« i ostale rasprave i prikaze s područja narodoznanstva, spada već u treće razdoblje, jer on svojom »Osnovom« polaže temelje čitavoga kasnijega svoga rada. U isto razdoblje spada i ono vrijeme, kad izdaje svoj mali »Dom« od g. 1900. do kraja 1904. Iza toga počinje — nakon osnutka seljačke stranke — izrazito političko djelovanje, koje svršava njegovom smrću.

Razdoblja ova ne mogu se vremenski posvema odlučiti jedno od drugoga, jer već i za vrijeme školovanja kao

sveučilištarac na primjer surađuje u »Vijencu« sa svojima raspravama o Gogolju i Bjelinskom i o Jurju Križaniću. U istom godištu »Vijenca« je i prijevod njegov Turgenjevljeve pripovijetke »Dosta«. I ako su to prvi njegovi radovi, ne nose oni početničko obilježje. Kao malo tko shvatio je on osnovnu misao ruske književnosti i prikazuje Gogolja kao velikoga umjetnika, ali nositelja reakcije, a Bjelinskoga kao vatrenoga borca za slobodu društvene misli. On je prvi kod nas ukazao na znamenito pismo V. Bjelinskoga Gogolju, koje se u Rusiji smjelo tiskati tek g. 1905., a koje je do tada po Rusiji kolalo u tisućama prijepisa. O tom pismu veli naš Ante ovo: »To pismo — u kojemu se vidi rijedak u ruskoj književnosti primjer otvorene i slobodne riječi, — važno je poradi velike energije čuvstva, kojim je proniknuto i plemenitoga nepriznavanja društvene nepravde«. U toj raspravi ističe pisac Bjelinskovu misao, da »d r u š t v e n a k o r i s t ni najmanje ne smeta u m j e t n i č k o j v r i j e d n o s t i djela i da pjesnik može prikazivanjem postići isto djelujući na fantaziju, što i učenjak dokazivanjem, djelujući na um, to jest uvjeriti, da se položaj toga i toga društvenoga sloja poboljšao ili pogoršao s takih i takih uzroka... N a j v i š i i n a j s v e t i j i i n t e r e s d r u š t v a jest vlastita sreća, raširena na sve članove. Put k toj sreći jest s a m o s v i j e s t, a do samosvijesti može umjetnost isto toliko pomoći, koliko i nauka«.

Cio kasniji njegov rad, može se reći, išao je zatim, da se kod većine hrvatskoga naroda, kod hrvatskog seljaštva, razvije ta samosvijest, spoznaja o svojemu pravu i snazi, koja će ga potaknuti na borbu za poboljšanje svoga života.

Njegova uputa za učenje ruskoga jezika može još i danas poslužiti kao vrlo uspješno pomagalo, a dokazuje, kako je rano on shvatio, što je za nas kao Slavene a i od kolikoga značenja i važnosti poznavanje jezika najvećega slavenskoga naroda. Iz njegove doktorske disertacije vidi se, da je vladao gotovo svima većim evropskim jezicima — da klasične i ne spominjem — a uz to i svima slavenskima.

U prikazu ruske književnosti posljednjih godina (1890.—1895.) dolazi do jasnoga izraza njegovo mišljenje o gospodi i seljaštvu, njegova velika ljubav za narod.

Ističući, kako »umjetničko stvaranje treba da bude u vezi s najvišim t e ž n j a m a čovječanstva«, nastavlja: »Pouzdano se može reći, da se ni u jednoj književnosti ne vide t e ž n j e kojega naroda, kako se u ruskoj vide težnje ruskoga naroda, pa je teško govoriti o ruskoj književnosti bez poznavanja tih težnja, bez poznavanja smjerova misli, koje pokreću društvom«.

Dotiče se i važnoga pitanja o formiranju ženske mladeži, pa sa zanosom ističe požrtvovnost ruske žene, za koje veli: »Nije mala stvar za djevojku »svršiti škole« i povući se u seosku pustoš i zabit, da služi narodu. Hoće li — dodaje — tko zna, hrvatske žene ikad dobiti smisla za što drugo osim nakita, zabava i čitanja loših njemačkih romana?«

Misao o velikoj vrijednosti umjetničkoga djela i o snažnom njegovom utjecaju na razvoj društvene misli ponavlja A. Radić u prikazu života i djela A. Puškina. »Pred ljudima ne treba obrane — piše naš Ante za Puškina — on čovjek, kojemu čovještvo, milina čovještva iz svakoga gotovo stiha odsijeva. I u tom nenaučenom, nepedantskom, neteorijskom, a nada sve nehinjenom čovještvu — u tom je veličina njegova, jer bez čovještva veličine ljudske i nema. Neka Tolstoj s legijom moralista svih vijekova n a u č a ljude čovještvu, dao im Bog svaki uspjeh, — no historični nas razvoj čovječne misli uvjerava, da će po njihovu n a u č a n j u ostati široki slojevi ponajviše hladni i neuputni, dok poezija Puškinova zagrijava«.

7

Rad, kojim se bavio kao urednik Akademijinoga »Zbornika« nije važan samo radi velike svoje znanstvene vrijednosti, nego još većma radi toga, što u njemu, a u prvom redu u »Osnovi«, iznosi prvi put određeno svoje misli o narodu, koje su kasnije položene u osnove seljačke stranke.

U uvodu svoje »Osnove« izlaže A. Radić misli o tom, kako je jaz između gospode i naroda nastao uslijed različitosti evropske kulture, koju gospoda poprimaju u školama i narodne kulture, koju gospoda omalovažuju kao i njezina nositelja, seljaštvo.

»Prava je razlika — piše on — druga k u l t u r a. G o s p o d a imadu svoju, n a r o d svoju kulturu... Po-

redimo li život i običaje, ćućenje i vjerovanje, znanje i mišljenje n a r o d n o s g o s p o d s k i m, vidjet ćemo, da je ... jednako, zajedničko, što je jednako u svih naroda, u svih ljudi: i n a r o d jede i pije, i n a r o d se veseli i plače, i n a r o d vjeruje, misli nešto i zna nešto — i u gospode sve to vidimo: ali k a k o se narod vlada kod jela, kako se veseli — tomu se gospoda smiju; što n a r o d vjeruje i misli, to je g o s p o d i glupo; gospoda n a r o d žale i govore, da bi ga trebalo prosvijetliti, to jest učiniti, da se narod vlada, da vjeruje i da misli onako, kako je to u gospode«.

Gospoda su prihvatila tuđu, rimsko-kršćansku kulturu i njezinu misao i u školama se naučila ovu cijeniti i poštovati, a sve, što nije jednako s njom, zametati i prezirati. Radi toga preziru gospoda i narodnu kulturu i narodnu misao, koja se iz temelja razlikuje od gospodske. Prezir pak svega, što nije nalik na tuđinsku, u školama prihvaćenu kulturu, poprimila su gospoda od rimskoga shvaćanja. Rimski, najnapredniji narod onoga vremena, ponosio se svojom kulturom, a prezirao druge, barbarske narode. Kad su gospoda tih barbarskih naroda, naučivši latinski jezik, počela cijeniti i klanjati se svemu latinskomu, rodio se u toj gospodi prezir prema svemu svojemu, domaćemu. Tu je gospodu osvojila tuđa kultura, tuđe shvaćanje života i svijeta, pa su stala svoju kulturu, shvaćanje svoga naroda, zametati. Kršćanstvo je taj prezir još pojačalo naglašujući, da su svi nekršćani — svejedno, jesu li to pripadnici tuđega ili tvoga naroda — p o g a n i, što znači g a d, g a d a n. Tako je domaćoj gospodi, tuđinskom — latinskom i kršćanskom — kulturom zadojenoj, svoj seljak bio pogan. A ipak i taj seljak, taj prosti narod ima svoje običaje, svoje vjerovanje, svoje mišljenje i znanje, u kratko svoju kulturu. I zato: »Ako i narod ima svoju kulturu, treba ispitati, u čemu sastoji, kakva je; treba joj, pa bila kakva mu drago, odrediti mjesto u z druge, a ne p o d drugima«.

Nije Ante Radić u prvi čas tražio, da se narodna kultura, narodno shvaćanje, narodna misao postavi iznad drugih kultura. Za početak bilo bi dosta, da se podigne do one visine, na kojoj su gospoda držala svoju tuđinsku kulturu i da joj se ispituje vrijednost. Ali ne dugo za tim, u raspravi »Narod« tvrdi zajedno s Micheletom, da

je »u naroda nalazio takvo bogatstvo čuvstva, takvu dobrotu srca, kakva je rijetka u bogatih slojeva ...« A »sposobnost odanosti, snaga požrtvovnosti, to je, priznajem, moje mjerilo za ljude. Veća visina duha nikad se ne može mjeriti s ovom sposobnošću, koja je nada sve«.

Sam Ante kaže, da u svojoj »Osnovi« nije postavio narod ni izdaleka na onu visinu, na koju ga je postavio Michelet, pa je ipak opazio kod gospode bojazan, da je evropsku kulturu stavio ispod narodne barbarštine. No malo razumijevanje suvremene inteligencije za narod nije ni čudo, ni sramota, jer je u skladu s napretkom moderne civilizacije, koja traži, da se novinski stupci napunjaju dugim izvještajima o različitim sportskim društvima i tisućama sitnih trica. No ako je to razumljivo, nije to povoljno svjedočanstvo za tu civilizaciju. »Ako se ovomu doda još suvremeno lutanje u odgoju, lutanje u čitanju najrazličitijih po osnovnom mišljenju djela — kojih je toliko, da jedva dospiješ ugrabiti ovo i nešto sasvim protivno — jasno će biti svakomu, da u unutrašnjem životu t. zv. inteligencije nema ništa stalno, određeno, plodno ni izvorno«.

Na pitanje, što je kultura, odgovara A. Radić ovako: »Štogod je čovjek ikad igdje učinio i stvorio, da mu život bude lakši i ljepši, zove se kulturni čin, kulturno djelo, a sve skupa, što je više ljudi u tu svrhu učinilo, ili što je koji narod u tu svrhu učinio, naime: da mu bude bolje i ljepše, to se zove k u l t u r a«.

Kad su Rimljani usvojili grčku kulturu i židovsku vjersku nauku (t. j. kršćanstvo) stvorili su posebnu rimsku kulturu, koju su onda od njih primili germanski i slavenski narodi i dalje ju razvijali, dok nije dobila jednoličan biljeg. Prema tomu svi evropski narodi žive na jednak način, imadu jednaku kulturu, evropsku kulturu, od koje se narodna kultura razlikuje. Pa kako su u rimsko doba barbari žudili za tim, da se izjednače u svemu s Rimljanima, da postanu rimski građani, civis, da se civiliziraju — jer teško je bilo podnositi rimski prezir — a i Rimljani su išli za tim, da što više tuđih naroda sprave pod svoju vlast, da ih nauče svojim zakonima i običajima, svomu shvaćanju života, tako i danas mnogi ljudi iz naroda poprimaju biljege evropske kulture, kao što i školovani ljudi žele proširiti tu evropsku kulturu i nje-

zino shvaćanje života i svijeta u narodu. Oni pojedinci iz naroda, koji poprimaju tuđu kulturu, civiliziraju se, a gotovo sva školovana gospoda nastoje civilizirati i narod, t. j. žele, da narod zametne i zaboravi svoje običaje, svoj način života i svoje mišljenje o životu i svijetu, pa da poprimi tuđe.

U čemu je razlika između narodnoga i gospodskoga, tuđinskoga mišljenja. Gospoda misle kao i Rimljani samo na veličinu državnu i na slavu, pa radi toga toliko govore i pišu o slavnoj prošlosti, radi toga toliko teže za proširenjem države makar i na račun tuđe slobode. Ante Radić piše o tom ovako: »Gospoda su uzgojena u tuđoj misli, u tuđoj kulturi, pa su sebi uzela za uzor tuđu državnu slavu i veličinu«.

A narod misli sasma drugačije. »Kad se naša gospoda političari slože u misli proti Madžarima, Nijemcima, Talijanima, oni kažu, da je to za narod, ili kako se još češće kaže — za domovinu. A kad narod kaže: Mi smo »za narod«, on misli nešto posve drugo; on misli: Mi smo za onoga vječnoga siromaha i roba, kojemu se od vjekova čini krivo, koji vjekove čeka pravice«.

U tom, u toj misli, da treba biti za onoga vječnoga siromaha i roba, kojemu se od vjekova čini krivo, koji vjekove čeka pravice, u tomu je temeljna misao A. Radića i njegovoga životnoga djela, hrvatske seljačke stranke. Već u članku o osnutku gospodarskoga društva piše o »slugama i gospodarima, kmetovima i gospodi, o krvavoj seljačkoj muci i tuđim žuljevima«, u raspravi o ruskoj književnosti o »ljudima, koji hoće da budu jagnjad, koja se daje dobrovoljno klati vucima«, a u referatu u I. knjizi »Zbornika« o onima, koji su se nažeđali pravde čitava tisućljeta« i za koje poziva gospodu: — »dajmo im pravdu po njihovu srcu!«

Kasnije u »Domu« piše: »Sit gladnu ne vjeruje, ali gladan gladnu vjeruje!« Zato poziva sve gladne, t. j. sve one, koji su žedni ne samo pravde, nego i kruha, da se slože i porade za sebe, za svoj lakši i ljepši život. A treba raditi, treba se boriti za lakši i bolji život hrvatskoga seljaka, jer on živi tako teško, da već i djeca umiru u utrobi majčinoj.

U članku »Bilanca hrvatske seljačke kuće« u III. godištu »Doma« prikazao je Ante Radić težak seljački

život ovako: »Koliko radiš — pita on seljaka — a koliko uživaš? — Osjećaš li, da se previše mučiš, a premalo užiješ? Naužiješ li se glada, žeđe, vrućine? Osjećaš li, da bi ti trebalo okrepe, a nemaš je? Osjećaš li, da si već slab i bolestan — samo zato, što se više mučiš, nego što užiješ? Vidiš li — jednom riječju — da ti imaš nešto, ali gubiš život, ti i tvoja žena i tvoja djeca, koja su možda već u utrobi materinoj počela stradati od muke i glada i umirati tako prije poroda?- To je tvoj ž i v o t«.

»Kad bi na ovo došao po jedan samo odgovor iz svakoga kraja, gdje živi hrvatski narod, — nema toga čovjeka, mislim, — nastavlja Ante Radić — koji se ne bi prestrašio, a mnogi bi zaplakao. Zaplakati bi morao, kad bi čitao odgovor na ovo pitanje, — jer nema toga, tko ne bi proplakao nad čovjekom, koji umire... Jest ne znadu sva gospoda, ali ja znam — i vi znate — da naš narod — umire: djeca u utrobi materinoj počinju već umirati. Tako i umiru, tako i propadaju narodi, kao da ih u zemlju nestaje: onda, kad počnu umirati već u utrobi materinskoj, jer je više muke, nego užitka. Tako su mnogi narodi već propali...«

Radi toga treba hrvatsko seljaštvo, da se bori za lakši, bolji i ljepši život. Ali ono ne može do toga doći, ostane li onakvo, kakvo je bilo, kad je A. Radić počeo djelovati. Radi toga nastoji on, da hrvatskoga seljaka osvijesti, da ga učini sposobnim za borbu s onima — jačima i naprednijima — koji ga drže u svojoj vlasti i izrabljuju. Uporedo s tim treba hrvatski seljak, da napreduje u znanju toliko, da može u svoju korist upotrijebiti rezultate suvremene znanosti. Radi toga uči i puti seljaka, da počne svjetski misliti, pita ga, što će izgubiti, nauči li svakoga dana nešto novo, tjera ga, da iziđe iz svojega kuta, da se ogleda po svijetu, jer se um brusi samo u dodiru s ljudima, sa svijetom. Ne izađe li iz svojega kuta, ne izbrusi li svoj um toliko, da se bude mogao ogledati i mjeriti s bližima i daljima susjedima, dogodit će mu se ono, što se događa Kinezu, koji se ogradio zidom: tuđinac će mu odnijeti pun lonac i još će ga čvrknuti po nosu.

8

S osnutkom »Doma«, koji počinje izlaziti početkom g. 1900., spoznaje Ante Radić — kako piše u svojemu

znamenitom pismu bratu Stjepanu — da »jasno vidi i duboko osjeća, da je istom sada stupio na pravi put svoga života«.

Pišući u njemu htio je A. Radić u seljakovu mozgu porušiti sve ono, što mu je smetalo, da se osovi na svoje noge kao strah pred gospodom, neznanje, slabo pouzdavanje u svoje sile, a s druge strane išao je za tim, da seljak spozna, kako nikakva društvena uredba nije vječna, te kako ni današnje društveno uređenje nije ustaljeno za uvijek, nego kako se sve na svijetu mijenja, pa će se promijeniti i ono. »Nije istina — piše on — da nepravda, koja je danas, da ona mora vječno ostati«. I još: »Ja mislim, sve dobro je pred nama!« Samo ako u seljaka bude dovoljno razuma i složnoga nastojanja.

Kao što misao o čuvanju stare narodne kulture nije zapreka, da se stiče novo znanje i da se hrvatski seljak koristi tekovinama suvremene nauke, tako ni težnja za oslobođenjem seljačkoga naroda nije u opreci s borbom za domovinsku slobodu. Misao o hrvatskom narodnom i državnom jedinstvu gotovo mu ne silazi s pera. U toj stvari odaje i priznanje Antunu Starčeviću, za kojega piše: »Rekao tko što mu drago, istina je ovo: Kad nestane Starčevićeve misli, nestat će i hrvatske misli, i to ne zato, što bi ju Starčević izmislio, nego zato, što je on tu m i s a o d j e d o v a n a š i h u najpogibeljnijem času ponovio, bez straha ju branio usprkos svima porugama, i za nju postojano i strpljivo stradao i tako spasio toliko, koliko još procijeniti ne možemo ... Ako treba (a treba) da koga »progutamo«, »pożderemo« i »uništimo«, — uništimo onda i zadnji trag onima, koji su proti pravaškoj, t. j. proti djedovskoj hrvatskoj misli ... Uništimo sve kukavice i petljance, koji su svagda i ovamo i onamo, i opet nisu ni ovamo ni onamo, koji vazda i uvijek »promišljaju«, a u istinu se boje za svoju kožu, jer nemaju hrvatskoga srca«.

Ali domovinska sloboda još nije dosta. Ima država nezavisnih od drugih, a ipak narod u njima nije slobodan, uza svu vanjsku nezavisnost ne odlučuje u njima sam narod svojom slobodnom odlukom o svojemu životu, o svojoj sudbini.

Ante Radić nije za takvu državu. »Hoće li što bolje biti — pita on — kad budemo svi pod jednom vladom i

našom gospodom, ako ta gospoda ne budu ni malo bolja, nego što su tuđa gospoda? Što će nam biti bolje, ako nam pod j e d n o m vladom bude svima j e d n a k o zlo? Hoće li onda biti druga pravica za sirotu i za svakoga slabijega neukoga? Pa ako nam bude jednako zlo i krivo, ne će li to još jače boljeti i peći, kad će s v o j s v o g a gnjesti i krivicu mu činiti? — Jednom riječju: Nije svejedno, je li d o m o v i n a slobodna i je li n a r o d s l o b o d an. To treba razlikovati. A kad tko hoće, da bude ne samo domovina slobodna, nego da bude slobodan i narod — taj hoće socijalnu politiku. A tko misli na to, da bude samo domovina slobodna, taj kao da hoće, da budu s a m o g o s p o d a s l o b o d n a«.

»Treba dakle unaprijed znati — piše zato na drugom mjestu — kakva bi bila naša vlada i država i kako bi u njoj bilo onima, kojih je najviše, t. j. kako bi bilo seljacima, narodu. Kad mi pitamo, kakvo bi pravo imali seljaci i drugi staleži u našoj hrvatskoj državi, onda to nije isto kao ono, kad se pita, kakav će u novoj kući biti stol i t. d. — nego je to mnogo više: To je kao da koji brat upita: »A hoćemo li mi sva braća imati jednako pravo u kući? Hoćemo li svi sjediti za stolom i grijati se kod peći — ili će samo nekoji biti u sobi, a drugi će pred vratima drhturiti na zimi«.

Da se uzmogne voditi socijalna politika potrebno je suzbiti, onemogućiti dotadašnju gospodsku politiku, koja za A. Radića i za seljačku stranku uopće znači gospodstvo povlaštene šake ljudi nad radnim narodom. Ta šaka povlaštenih ima u svojoj ruci vlast i zakone, pa upravlja zemljom i svim narodnim dobrom ne pitajući narod isključivo prema svojim interesima.

To treba da prestane. Samo po sebi je razumljivo, da se narod mora osloboditi sile, kojom nad njim vladaju vlastodršci tuđinskoga duha i u ime tuđih interesa. Ali isto tako treba da prestane staro gospodsko shvaćanje, koje je vladalo i u redovima hrvatskih opozicionalnih politika, da se narod ne ima pačati u političke poslove, nego da ima šutjeti i slušati, što bolje obrađivati svoju zemlju i što urednije davati sve, što se od njega traži. Politika je stvar onih, koji su po svojemu obrazovanju i po položaju pozvani, da se njome bave.

»Političari i u opće sva gospoda vladaju se prema

narodu na dva načina, i to ovako: Jedni se drže, da su narodu kao oci, branitelji i zaštitnici, a narod kao djeca, koja treba da slušaju; drugi drže, da su gospoda i narod braća, pa da treba da narod s gospodom zajedno radi. No hoćemo li, da narod uzmogne zbilja pomagati gospodi u politici, treba narod prije svega osloboditi od stoljetnoga straha pred gospodom, treba mu pokazati, da smo svi ljudi, svi braća, svi slobodni, a onda ga treba prosvijetliti: dati mu u ruke knjige, novine, raspravljati s narodom o svemu otvoreno, ništa ne skrivajući«.

Boreći se protiv stoljetnoga straha, koji su gospoda usadila u dušu seljakovu između ostaloga i molitvom »I zatari, o Gospode, neposlušnost prema poglavarima«, a koju A. Radić citira, piše on u članku »Zašto se narod ne miče«: »A da se (narod) nauči na takvo ropstvo — to je prva briga onima, koji su narod naučali. Sjetite se samo, koliko ste puta čuli o pokornosti, poslušnosti, poniznosti... Pa kako bi se narod onda mogao i smio maknuti proti komu, a za svoje dobro, kad ga stotine godina naučaju samo to, kako je dobro i Bogu ugodno, kad je čovjek poslušan, pokoran i ponizan — sve drugomu na korist! Cijelomu tomu nauku na vrhunac takvi učitelji postavljaju samoga Boga, kao da Bog to hoće da čovjek čovjeku robuje«.

Kako je bio proti pokornosti uopće, tako je ustao i protiv Tolstojeve nauke o neprotivljenju zlu. Na to se vraća nekoliko puta. Najjasniji je u članku »Grof Tolstoj« u 9. broju »Doma« g. 1901. Razloživši najprije, kako ni Tolstoj nije našao sredine između stare propovijedi i nove bune i stao pisati »nekakve strašno pobožne pripovijedčice« kaže: »Moram vam po duši reći — piše doslovno — da tih njegovih pripovijesti nisam rado čitao. Sve mi se to činilo kao lijepe, ali prazne riječi: previše je tu bilo anđela, previše je tu bilo »ljubavi bližnjega«. To može biti za djecu, koja ne znaju za zlo. Ali za čovjeka-mučenika, koji na svakom koraku zlo čini i zlo trpi, taj u to lako ne vjeruje, i ako mu previše dodijavaš — bit će zlo, jer ti ne će vjerovati ništa. To je valjda vidio i Tolstoj, pa je počeo posve drugačije: počeo je na svoju tumačiti sv. pismo, počeo prigovarati popovima i biskupima, pače i svakomu zakonu i svakoj oblasti. Ali da i njemu ne bi prigovorili, da b u n i narod, on je našao novu mudrost,

pa je počeo naučati: N e m o j t e s e — kaže — p r o t i v i t i z l u. Neka na vama drva cijepaju, trpite, ne protivite se... Trpi, pa šuti, to je u kratko ta nova nauka. Pa je li to zbilja nova nauka? To ste vi čuli i jedan drugomu govorili već odavno, oho! I oni, koji čine silu, oni bi to i rado, da svijet trpi, pa šuti — onda je njima lako. A ako grof Tolstoj ili tko drugi misli, da će jedanput doći vrijeme, kad ne će biti zlih ljudi, koji bi silu činili, — onda on strašno bludi.« A drugi put piše opet: »Sjećate se, kako smo razgovarali o ruskom grofu Tolstoju, koji je počeo širiti svakojake nove nauke i mudrije, a onda i to: da se čovjek ne smije protiviti zlu, nego zlo trpjeti. Valjda misli ruski mudrac, da će zlo samo od sebe nestati. Ja mislim, da ne će«.

9

Veličina staroga Rima zablještila je sve evropske narode i svi su oni bili dugo vremena, a djelomično su još i danas pod utjecajem rimske misli o državnoj veličini i slavi. Ipak se na obalama Jadranskoga mora našao narod, koji je nasuprot toga sjajnoga i slavnoga rimskoga svijeta stvorio svoj svijet, slovinski i hrvatski, koji se odupro snažnomu utjecaju i ostao kod svoje materinske riječi. Taj otpor Ante Radić naziva prvim preporodom hrvatskoga naroda.

Drugi je preporod onaj, koji je ponovo vratio hrvatsku inteligenciju, koja je već i jezik svoga naroda htjela zaboraviti, narodnoj riječi, a koji je udario temelje modernomu životu hrvatskoga naroda.

S osnutkom hrvatske seljačke stranke počinje treći preporod hrvatskoga naroda, preporod, koji treba ne samo da hrvatsko seljaštvo osvijesti i osposobi za branitelje domovinske slobode i za borce za socijalnu pravdu, nego koji će hrvatsku gospodu vratiti narodnoj misli onako, kako ju je pokret pod Ljudevitom Gajem vratio narodnoj riječi.

Ante Radić svjestan je velike važnosti i zamašaja rada, koji je započeo. Zato često i otvoreno piše o tom, kako hrvatski narodni preporod nije dovršen, nego ga treba privesti kraju. I kolikogod je za nj važna zadaća, da osvijesti hrvatskoga seljaka, toliko mu je isto na srcu, da predobije hrvatsku gospodu za narodnu misao. Jer bez gospode, bez ljudi obrazovanih i učenih ne će seljak moći

uspješno povesti borbu za svoje oslobođenje. A da bi u gospodi dobio iskrene pomagače, oduševljene branitelje i suborce, potrebno je, da što veći dio njihov poprimi prirodnu, seljačku misao kao svoju i da za njezinu pobjedu uloži sve svoje znanje, svu svoju snagu.

Uvjeren je, da će do toga prije ili kasnije doći. Zato i kaže na jednom mjestu, da će onda, kad se to dogodi, biti svejedno, hoće li u hrvatskom saboru seljačko pravo braniti sami seljaci ili gospoda socijalne misli.

Da se gospoda uzmognu vratiti narodnoj misli, treba da odbace tuđu, pogansku, koja se bavi samo i isključivo veličinom i slavom državnom, a za maloga čovjeka, za siromaha, slaboga i potlačenoga ne mari. Ante Radić želi, da se hrvatska gospoda zadoje duhom ljubavi prema radnom narodu, prema seljaštvu i radništvu, pa da cijelo svoje mišljenje, sav svoj rad i život dovedu u sklad s tim mišljenjem. I svi prigovori hrvatskoj gospodi, svi napadaji na pokvarenu gospodu imadu samo jednu svrhu: da toj gospodi predoče svu rugobu gospodstva, koje se hrani tuđim znojem, bogati tuđom mukom, diže tuđim ponižavanjem i ugnjetavanjem, da gospodi pokaže, kako je nemoralno vladati nad narodom lažju i vršeći sve poslove u svome interesu govoriti, da se to radi u korist narodnu.

On je htio, da u novoj, slobodnoj i seljačkoj Hrvatskoj zavlada pravi demokratizam, u kojemu ne će izbori biti samo urica dana narodu za igranje, nego gdje će sabor biti prava ura, koja će pokazivati ono, što narod želi i hoće. Išao je za tim, da seljaštvo kao nositelj novoga ostvari takvo društveno uređenje, u kojemu se ne će sve osnivati na poslušnosti i pokornosti iz straha, nego u kojemu će slobodan građanin svojom voljom rado i spremno vršiti ono, što je dužan da kao disciplinirani član svoga naroda čini. Uvjeren, da se cijela državna uprava, čitavo zakonodavstvo temelji na potrebama narodnima, da ima pred očima samo opće dobro, dragovoljno će se pokoravati zakonima razumnima i odredbama pravednima, pa ne će trebati na tisuće pazitelja i stražara, koji jedan nad drugim stoji i jedan na drugoga pazi, da ne bi tko učinio nešto protivno zakonu i naredbi. U takvu društvu vladat će zaista prava demokracija, jer će narod sam sobom vladati, bez pazitelja, bez stražara. To će biti pravi preporod, jer će se preporoditi čovjek, koji

će se osloboditi bezrazložnoga straha, jer se ne će morati pokoravati radi sile, koja je nad njim, nego će vršiti svoj posao i činiti svoju dužnost iz uvjerenja. Tako preporođeni čovjek bit će u istinu svoj, svobodan, t. j. slobodan, kako naš Ante kaže.

Razlažući jednom svojima čitateljima ovu misao kliče zanosno: »Kako je to lijepo, kad je čovjeku jedini pazitelj njegova duša, a svi su mu ljudi braća«.

10

Svemu tomu kao neophodni preduslov mora doći narodno blagostanje, lakši i bolji narodni život. »Čovjek u zlu, to je kao pas na lancu« — kaže on jednom, pa dok je čovjeku zlo, ne može ni on biti dobar. »Nema sumnje — piše on doslovno — da materijalne prilike znatno, a napokon i odlučno djeluju na kulturu«, (Djela, XVI., 149.) Hoćemo li dakle ljudski živjeti, t. j. čovjek s čovjekom kao čovjek, a ne da čovjek čovjeku budu vuk, onda treba da svima ljudima bude bolje, da im život bude lakši i ljepši.

Lako je učiniti lakšim i ljepšim život neznatne manjine u narodu, recimo školane gospode. Treba samo povisiti plaće, poboljšati radne uslove, stvoriti zakon o osiguranju njihovu za slučaj bolesti i starosti, a obitelji mirovinu nakon smrti hraniteljeve i — pitanje je riješeno. No kako će se olakšati život većine naroda, život seljačkoga naroda, s čije grbače se jedino i mogu povisivati plaće, kad nema nikoga, na koga bi se mogao nametnuti teret, recimo, seljačkoga osiguranja u bolesti i starosti.

Seljak ne može dakle očekivati ni od koga ništa, nego se mora pouzdati samo u svoju snagu. I to u dvojakom smjeru. On treba izvojevati, da se država uredi prema njegovu shvaćanju i prema njegovim potrebama, što znači, da se pri rješavanju svih društvenih, političkih, a osobito gospodarskih pitanja ima raditi isključivo tako, da se zaštite plodovi njegova rada, da novac u njegovim rukama ne izgubi veliki dio svoje vrijednosti zbog toga što burze diktiraju s jedne strane cijene njegovim proizvodima, a s druge strane tvorničari traže za svoje proizvode, koje seljak treba, traže koliko je njih volja.

O svemu tomu vodi brigu A. Radić i veliki broj njegovih članaka i rasprava govori o tima pitanjima. I ako

filolog, proučava on temeljito političku ekonomiju i traži izlaza iz velike bijede, u koju je zapao seljak nakon diobe kućnih zadruga. U čitavom nizu članaka predočuje seljaku, kako je nakon ukinuća feudalnoga uređenja došao ekonomski liberalizam, koji u biti svojoj znači slobodu za gospodarski jačega, da može slobodno izrabljivati slabijega. Uporeduje ekonomski liberalizam razbojnicima, koji su na nalog policije svojoj žrtvi odvezali ruke (feudalizam joj je držao ruke zavezanima) i dalje ju tukli. Kad se ova pritužila policiji, odgovarala je ona: »Slobodni ste, pa se branite. Mi ne možemo kapitalistima ništa. I oni su slobodni«.

Ta sloboda, koja je nastala poslije velike francuske revolucije, nije ništa za selo. Zato on nalazi izlaz u slozi, u zadrugarstvu. Gospodarsku organizaciju proizvodnje zamišlja kao velike zadružne poslove. »Kad bi se u nas organizirali — piše on — veliki poslovi kao neke zadružne tvornice, moralo bi se mnogo robe, što bi lako priradili i izradili, prodavati u tuđinu, to je istina«. Ali »kad bi se više radilo, više bi se i trošilo. A pamtite dobro: Gdje se ne radi, tu se i ne troši, tu nema napretka! Treba svijetu dati priliku, da zaradi, a onda će i trošiti. A naš narod živi strašno kukavno: Pomislite samo, kakav je to život, kad čovjek nema ni postelje, ni posteljine, nego po onoj staroj: u čemu hodam, u tomu i spavam«.

I seljačku proizvodnju upućuje na zadrugarstvo, na zajednički rad. O tom piše ovako: »Da se svi vi, koji imate sijena, složite u zadrugu, pa da kupite volova, krava ... Prave zaslužbe nema bez velikoga posla, t. j. bez takvoga posla, kod kojega radi mnogo ljudi pod jednom paskom ili komandom, t. j. kad je posao organiziran ili ti podijeljen i stalan ... Kod svih današnjih kućnih posala ima posla samo jedan ukućanin ili dva, a drugi su najviše bez posla, pa i sam onaj, koji hrani blago i t. d. i taj je mnogo puta veći dio dana bez posla. A danguba je strašan gubitak. *Organizirati posao — to upravo i jest to, da nijedna ruka ne mora dangubiti, doklegod je sposobna za posao.* Zato su potrebni veliki zadružni poslovi, o kojima govorim«.

Protivnik je svake špekulacije, pa i špekulacije u trgovini. O tom piše ovako: »Moglo bi se reći, da je svaka trgovina špekulacija ... Nijedna i nikakva špekulacija

nije zdušan posao, a kamo li veće i velike špekulacije ... Svaka je špekulacija ili prijevara ili otimačina. Što se tiče onakvih velikih poslova, kod kojih se može mnogo dobiti i mnogo izgubiti i koji su doista potrebni za opće dobro — u takve poslove neka se upušta čitav narod, t. j. država; pa ako bude dobitka, neka bude državi, t. j. svima nama«.

Tražeći izlaz između ekonomskoga liberalizma, koji proglasuje potpunu osobnu slobodu, ali koji u stvari znači slobodu gospodarski jačega, da izrabljuje slabijega i socijalizma, koji postavlja zajednicu na prvo mjesto, a potiskuje osobnost, on piše: »Mi ćemo se svi slagati u zajednice i zadruge, dok se ne iskopamo iz nevolje, u koju smo pali po starim pravicama i po »slobodi«: bit ćemo u neku ruku socijalisti. A kad se malo podignemo, pa kad iskusimo, da nije sve zlato, što sja — zaželjet ćemo svoju kućicu, ali u svojoj slobodici, priznavajući brata za brata, čovjeka za čovjeka, a ne samo *sebe*, kako hoće liberalci, niti *bez sebe* i bez svoga doma, kako hoće socijalisti«. (»Dom«, III., 244.).

11

Godine 1905. na jednom dogovoru 5. prosinca predložio je Ante Radić, da se svi prisutni, koji su se već dulje vremena sastajali i vijećali o osnutku nove stranke, odmah slože u privremeni odbor za osnutak seljačke stranke i odmah da se obavežu, da će tu stranku osnovati na hrvatskom državopravnom i na pučkom seljačkom temelju. Taj je prijedlog primljen i tako se seljačka stranka i uistinu započela.

Sada nastaje velik posao za Antu Radića. Zajedno s bratom Stjepanom sastavlja stranački program, prvi tumač piše sam, a drugoga polovicu. Gotovo u svakom broju stranačkoga glasila piše po koji članak, drži brojne sastanke i neumorno širi — zajedno s bratom i ostalima osnivačima seljačke stranke — seljačku misao.

Taj mu rad pribavlja mnogo protivnika, pa i neprijatelja. U to je vrijeme tajnik »Matice Hrvatske« i vrši svoj posao najsavjesnije. No sve to ne pomaže. Proti njemu se slažu gospoda različitih političkih i kulturnih strujanja i čine sve, da ga iz »M. H.« izguraju. Radi svoga nezavisnoga držanja i slobodne misli morao je A. Radić osta-

viti Akademiju, državnu službu, a sada i Maticu. »Iz Matice Hrvatske bio je — kako piše njegov brat Stjepan — na najpodliji način izbačen na ulicu«.

Ipak je naš Ante ostao nepokolebljiv i postojan. Uzdržavao se opet — instrukcijama i oskudnim nagradama za članke u »Obzoru«, ali je nastavio pisati za »Dom«, uređivati ga, kad mu je brat Stjepan — što je bilo često — »sjedio« u zatvoru, voditi brigu za seljačku tiskaru, koja se stalno borila s najvećim poteškoćama i samo njegovu nadasve požrtvovnom i neumornom radu treba zahvaliti, što nije propala i za sobom povukla brojne seljačke gospodare, koji su uvijek na novo potpisivali mjenice, da se plate prijašnje.

Seljačka stranka nije dugo poslala nijednoga zastupnika u hrvatski sabor i to radi toga, što je izborno pravo bilo ograničeno na vrlo maleni broj najjačih gospodara. Često je stranka osvojila već čitav kotar, veliku većinu svjesnih i naprednih gospodara, ali su gospodske stranke ipak dugo vremena ne birajući sredstava kod izbora dobivale većinu glasova, jer su za njih glasovali svi činovnici, trgovci, gostioničari i oni seljaci, koji su bilo kako bili s njima povezani.

Ipak je Ante Radić neumornim radom konačno osvojio i bio izabran u dva kotara: dugoselskom i velikogoričkom, pa je u saboru istom odvažnošću i odlučnošću branio seljačku misao.

Članci, koje je pisao dulje vremena u »Obzoru« nose sva obilježja njegovoga promicava duha i dubokoga poznavanja stvari, o kojoj je pisao. U mnogim tim člancima nalaze se izjave od najveće važnosti. Učenjaci su već prema tima izjavama prikazivali njegovo mišljenje o književnosti o školskom obrazovno-odgojnom radu, o njegovoj ulozi kao reformatora evropske nauke i svi se oni slažu u tom, da je A. Radić na svakom području ukazao nove smjernice pretičući daleko stručnjake na tim područjima, koji će kasnije malo po malo doći do istih gotovo rezultata na temelju dugih istraživanja.

12

Na kraju htio bih prikazati mišljenje Antuna Radića o pitanju, koje je posljednjih godina pod teškim dojmom svjetskih događaja potisnuto u pozadinu. **To je** pitanje slavenskoga bratstva.

Ante Radić je uvjereni Slaven. On ljubi svu slavensku braću i vjeruje, da se mi Hrvati možemo održati i napredovati samo u uskoj vezi i slozi sa svima slavenskim narodima, a napose sa Srbima i Slovencima. Bacajući pogled unatrag, on vidi, da je hrvatska politika najvećma cvala i da je borba za hrvatsku narodnu nezavisnost najbolje napredovala onda, kad su Hrvati bili zadojeni mišlju slavenskoga bratstva i kad su radili složno ruku o ruku s braćom Srbima.

»Slaveni su među sobom po jeziku (govoru), narodnom životu i mišljenju tako blizu — piše on — kako nisu ni sami svi Nijemci, pa nije moguće, da ova srodnost ne bi s vremenom donijela i ploda. A nesporazumaka i nesreće ima i među rođenom braćom«. »Slaveni su među sobom rod, rodbina, pa htio to tko ili ne htio«, kaže na drugom mjestu.

Tuđinci naročito Nijemci, htjeli bi razdvojiti slavenske narode jedan od drugoga, jer im je slavenska sloga opasna. Ali Ante Radić upozoruje hrvatski narod, da se ne da zavesti tim nastojanjem, nego da ostane vjeran onoj misli o slavenskom bratstvu, koju su gojili najveći njegovi sinovi. Čak i stranka prava bila je — kaže — onda najjača, kad je bila za slavensko bratstvo i kad su njezini omladinci marljivo učili ruski jezik.

»Misao slavenska ispunila je kod nas velik zadatak — piše on u svojoj raspravi »Studij slavenskih naroda«. »Ona je bila, koja je podigla i ohrabrila klonule Hrvate tridesetih godina ovoga vijeka (pisano g. 1900.), da ovi poprave posljedice g. 1791., kad su Hrvati iz osjećaja osamljenosti stupili u usku realnu uniju s Madžarima«.

Proučavanje slavenskih književnosti i slavenske društvene misli vrlo je poučno za nas. Rusi rješavaju dva problema: problem narodne kulture i pitanje odnosa inteligencije prema narodu. Važno je i poznavanje poljskoga života. Poljski je narod rješavao problem razdijeljena naroda, problem, kako će se narod održati, makar i bio razdijeljen na tri države. I Česi rješavaju važno pitanje, problem maloga naroda, pa su prvaci njihovi preporučili svomu narodu: radinost, otvorenost, moralnost, humanost. »Studij slavenskih naroda daje nam upute za rješenje tih pitanja; on utvrđuje i naše osjećanje slavensko, jer poznavanje naroda vodi do poštivanja, do ljubavi.

Naše će slavenstvo tako biti veće, naš napredak bit će znatniji«.

Ante Radić duboko je uvjeren, da je »svađa i nesloga sa Srbima — naša propast«, da »za nas Hrvate bez sloge sa Srbima nema spasa ni srećne budućnosti«. On piše: »Kakogod bilo, mi treba da na pameti držimo, da su Srbi naši, da bi s njima mogli dosta, bez njih malo (i to, ako budemo ljudski složni), a protiv njih — ništa. A isto neka paze i oni — i još više. Već sam jedan put napisao: Neka u našem zajedničkom domu ne traže hljeba nad pogaču, neka nam ne ogorčavaju i ono malo hljeba, što ga s njima bratski i prebratski dijelimo već stotine godina. Vremena su teška, a doći će i teža.. Skupimo pamet — jedni i drugi«.

Ogorčen je na one, koji ne žele sa Srbima imati nikakva posla, koji žele biti samo — Hrvati. »Nema Hrvatima većega dušmanina i protivnika — piše — od onih ljudi, koji hoće, da mi Hrvati budemo samo Hrvati, t. j. da ništa zajedno nemamo i ne ćemo da ikad imamo sa Srbima. Ovo zapamtite kao sveto pismo naše narodne sreće, časti i — pameti! Zapamtite!«

Njegov pogled siže i dalje. On vidi budućnost našega naroda — »u slozi s našim narodom istoga jezika i plemena ovdje na jugu: Od kranjskoga Triglava i našega Jadranskoga mora pa tamo do Crnoga mora. »Samo« — Hrvati, — kako nekoji hoće da budu — to su samoubojice, ili pak tuđinske sluge«. (»Dom«, V., 280.).

13

Ima ljudi na svijetu, koji kao da se rode s neodoljivim osjećajem, da samo u nesebičnoj i odlučnoj borbi protiv svake nepravde, svake krivice mogu naći svoju sreću. Među takve ljude spada i naš Ante Radić. On piše: »Otkad ima ljudi, koji su za ropstvo, ima i takvih, koji su proti ropstvu, za slobodu i za ljudski život, od uvijek ima ljudi, koji su se otimali ropstvu i gledali, da i svoj narod iz ropstva istrgnu, da ga »probude« »osvijeste«.

Ante Radić, koji se cijeloga svoga života borio protiv najsramotnije ljage prošlosti i sadašnjosti čovječanstva, protiv robovanja čovjeka čovjeku, protiv izrabljivanja slabijega po jačemu, radio je to u dubokom uvjerenju, da krivica, koja je trajala stotine i stotine godina, ne mora trajati do vijeka, da te krivice sutra može nestati.

Ali ne će ona nestati sama od sebe. Pravda ne lebdi negdje nad nama. Mutna Sava i nebeski grom ne znaju, što je pravo, a što krivo. To je dano samo čovjeku. Čovjeku, koji svemu istražuje uzroke i ispituje razloge, pa može prosuditi, što je pravo i ustati i protiv one krivice, koja se ne čini njemu. Da to uzmogne, mora biti »filozof«, kako Ante kaže, t. j. mora prestati misliti samo na sebe i o sebi, pa gledati oko sebe druge ljude, svijet... Po čitavom svijetu vidjet će ljude, njihove boli i muke, pa ako ove tuđe boli nađu odjeka u srcu čovječjem, ako im stane tražiti uzroke — eto vam filozofa.

Kao što ni Ante Radić nije čekao uskrsnuće, nego je prionuo uz posao, tako on poziva i sve nas, da ne čekamo, nego da radimo, da se dignemo. Snage pak u ovim teškim vremenima dat će nam ona ista misao, ono isto uvjerenje, koje je cijeloga života jačalo i njega, a koje je izrazio ovako: »Nema jačega čovjeka od onoga, koji hoće pravo. Taj će i poginuti, a pravice ne će dati pogaziti... I ako na ovo pomišljamo, onda je istina, da pravica mora nadvladati, jer najjači mora nadvladati, a najjači je onaj, koji ima pravo«.

Tomo Vojković:

ANTI RADIĆU

Na tamnici vrata gvozdena da srušiš,
Ti si prvi zašo pod seljački krov;
Da nas učiš, bodriš, suze da nam sušiš
I spremaš za borbu za život nov.

Kliknuo si: Ustaj, patniče prezreni!
Ded otvori oči i ponosan bud!
Jer u cieloj naše poviesti areni
Pravednost tek tvoju, mužku resi grud.

Ustani, progledaj i ponosan budi!
Od tvog truda živi i čovjek i crv.
A Bog stvori ljude, da živu — ko ljudi,
A ne da si piju jedan drugom krv.

I gle! Koprena, što dugo vid nam krila,
Trgati se stade, čim ti reče rieč.
Seljačtvo se prenu, a gospodska sila
Kolebati stade onim časom već.

Ali, kad već tvoje imale su oči
Ugledati silan sljedbenika broj,
Ko lavovi gdje se bore proti zloći,
Mriet i živjet spremni šireć nauk tvoj.

Kad već istina si krčit pute stade
I u borbi dođe odlučan već čas,
Tebe, dragi otče, zviezdo naše nade
Neumolna sudba razstavi od nas.

Već je mnogo ljeta, štono sudba kleta
Dubokog ti oka ugasila žar.
Ali duh tvoj množi borce širom svieta
Spremne sebe dati pravdi na oltar.

Duh tvoj ide s nama. U borbi nas vodi.
On bo bezsmrtan je. Nikad ne će mriet.
On će nas dovesti k istinskoj slobodi,
Kojoj davno žudi ispaćeni sviet.

Uzduh gle se ljulja od gromkoga glasa
Svjesnih milijuna roda seljačkog.
Ko široko more narod se talasa,
Pravo svoje tražeć iznad groba tvog.

U Klokočevcu Ilovskom, 29. I. 1924.